

Ilona Kulak

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Wydział Polonistyki
Katedra Lingwistyki Kulturowej i Socjolingwistyki
ORCID: 0000-0002-4229-6087; e-mail: ilona.kulak@uj.edu.pl

Frazeologizmy w funkcji gwarowych nazw roślin

Abstrakt: Artykuł pokazuje, jakie nazwy roślin funkcjonujące w gwarach należy traktować jako frazeologizmy i jaki jest stopień ich sfrazeologizowania. Zagadnienie omówiono na przykładzie 647 fitonimów zebranych w latach 2016–2017 w kilku wsiach podhalańskich. W szkicu przedstawiono klasyfikację leksemów wielowyrazowych, ukazano także związek między typami frazeologizmów odnoszących się do roślin a semantyką składników konstrukcji i motywacją zanotowanych nazw. Z przeprowadzonej analizy wynika, że wśród frazeologizmów stanowiących gwarowe określenia ziół, kwiatów czy drzew dominują metaforyczne, dwuwyrzowe związki idiomatyczne, których element nadrzędny wskazuje zwykle na podobieństwo rośliny lub jej części do innego obiektu, podrzędny natomiast wzbogaca treści podstawowe bądź informuje o innych cechach desygnatu.

Słowa kluczowe: dialektologia, frazeologia gwarowa, nazwy roślin, gwara podhalańska.

Abstract: Phrasemes as dialectal names of plants. The aim of the article is to decide which types of dialectal plant names should be treated as phrasemes, and to what extent they have been phrasemed. The issue has been presented by using 647 names of plants collected in 2016–2017 in several villages located in the Podhale region in south-western Lesser Poland. The text presents a classification of multi-word lexemes. The relationship between the types of dialectal phraseologies (plant names) and the semantics of the structure components, as well as the motivation of the recorded units have been shown, too. The analysis suggests that among phrasemes serving as dialectal descriptions of plants, metaphorical, two-word idiomatic compounds prevail. While the primary component usually indicates the similarity of the plant (or its part) to another object, the subordinate component enriches the basic content or communicates other features of the referent.

Keywords: dialectology, dialectal phraseology, names of plants, Podhale dialect.

Frazeologizmy są zajmującym i pełnym naukowych wyzwań obszarem badawczym (Rak, Mokienko 2020, 9). Nic zatem dziwnego, że w latach 50. XX wieku (por. Sychta 1955) zainteresowali się tego typu jednostkami leksykalnymi dialektolodzy. Ożywione prace nad frazematyką gwarową miały miejsce w latach 80.: ukazały się wówczas monografie choćby takich badaczy, jak Jerzy Treder (1986; 1989) czy Anna Krawczyk-Tyrpa (1987)¹.

¹ Historię rozwoju teorii frazeologicznej można znaleźć m.in. w pracy Andrzeja M. Lewickiego (2003).

To jednak w ostatnich kilkunastu latach obserwuje się szczególny rozwój tej dziedziny współczesnego językoznawstwa. Doczekaliśmy się wielu opracowań, także w aspekcie kulturowym i etnolingwistycznym (Rak 2020, 13). Za przełomowe można już uznać słowniki frazeologiczne gwar polskich (np. Rak 2005; Przymuszała 2013), publikacje Macieja Raka (np. 2006; 2007; 2008), Emila Popławskiego (2014) czy dwa tomy z serii *Słowańska frazeologia gwarowa* (SGF)² (por. Rak 2020, 13).

Szczególną uwagę – ze względu na temat niniejszego szkicu – należy zwrócić na prace oparte na frazematce roślinnej: *Świat roślin w polskiej frazeologii* Alicji Nowakowskiej (2005) oraz *Językowo-kulturowy obraz świata utrwalony we frazematyce z komponentem roślinnym (na materiale gwar polskich)* Katarzyny Bołęby-Bocheńskiej (2022). Niemniej istotny pozostaje też drugi tom *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL) – kompendium wiedzy na temat językowego obrazu roślin w polskiej kulturze ludowej, opracowane m.in. na podstawie materiału frazeologicznego. Bez wątpienia, jak dowodzą również wspomniane badaczki, frazemy motywowane nazwami ze świata flory są źródłem potocznej wiedzy o człowieku i otaczającej go rzeczywistości, utrwalają historię materialną i duchową, pokazują zachodzące w mentalności ludzi zmiany i obrazują codzienność wielu pokoleń (Nowakowska 2005, 9).

Kulturowy nurt rozważań nad utrwalonymi w języku połączeniami wyrazowymi z komponentem roślinnym obecnie dominuje i jest oczywiście niezwykle cenny. Nazwy roślin, których sporą część można traktować jak frazemy bądź związki idiomatyczne, trzeba by także badać po względem strukturalnym i znaczeniowym. Jednym słowem, warto przyrzeć się nie tylko fitonimom utrwalonym we frazeologizmach, lecz także fitonimom jako potencjalnym frazeologizmom – kwestia ta nie została bowiem dotąd szczegółowo opisana. W literaturze językoznawczej problem wieloelementowych nazw roślin pojawia się jedynie okazjnie, zwykle przy omawianiu budowy słowotwórczej tychże określeń (por. np. Waniakowa 2012, 126–138; Wierzbicka 2002; 2007). Celem artykułu jest zatem odpowiedź na pytanie, jakie typy leksemów roślinnych funkcjonujących w gwarach należy uznać za frazeologizmy i jakiego rodzaju są to jednostki. Klasyfikacja uwzględniająca ich stopień sfrazeologizowania zostanie powiązana z semantyką składników konstrukcji oraz motywacją zanotowanych określeń. Do analizy wykorzystane będą więc teorie frazeologiczne, a także niektóre założenia etnolingwistyki (w zakresie etymologii ludowej). Uwzględnienie takiej perspektywy badawczej usytuuje podejmowane rozważania w polu frazeologii gwarowej.

Jak wiadomo, w polszczyźnie potocznej czy też w gwarach istnieją tysiące nazw roślin, dlatego konieczne jest ograniczenie materiału badawczego zdeterminowane szkicowym charakterem artykułu. Kwestia fitonimów będących frazeologizmami zostanie omówiona na przykładzie wybranej leksyki roślinnej funkcjonującej w języku mieszkańców kilku miejscowości położonych w południowo-zachodniej części województwa małopolskiego, w powiecie nowotarskim. Społeczność ta posługuje się zróżnicowaną gwarą podhalańską³, którą zalicza się do małopolskiego obszaru dialektalnego (por. Dubisz, Karaś, Kolis 1995, 79).

² Szczegółowego przeglądu dokonali Lidia Przymuszała (2011), Anna Trypa (2016), Maciej Rak (2021).

³ Gwara ta, zwłaszcza na północy Podhala, obfituje w elementy polszczyzny ogólnej, szczególnie w języku młodego pokolenia.

Podczas nieoficjalnych rozmów ze starszymi mieszkańcami wsi w latach 2016–2017 zgromadzono niemal 650 fitonimów⁴ określających ponad 260 gatunków. Liczba ta wydaje się dostateczna na w miarę możliwości całościowe i syntetyczne ujęcie podjętego tematu, a więc wskazanie typów jednostek frazeologicznych stanowiących nazwy roślin. Należy zaznaczyć, że poddana analizie baza leksykalna obejmuje wyłącznie nazwy roślin zielnych i drzewiastych, które informatorzy potrafili umotywić⁵. Wśród nich znajduje się zarówno słownictwo dyferencyjne (lokalne oraz ogólnogwarowe), jak i wspólnoodmianowe. Jest ono bowiem w równej mierze przynależne do świadczeń mieszkańców wsi. Jak zaznaczają m.in. Halina Pelcowa (2017, 14) czy Józef Kąś (SGO, I, 13), pominięcie leksyki ogólnopolskiej w badaniach nad polszczyzną dialektalną czyni ludowy obraz świata uboższym i zatracą istotę desygnatów. Objęcie badaniami całego zasobu nazewniczego powoduje jednak, że mamy do czynienia z określeniami o różnym pochodzeniu, nie tylko autentycznie gwarowymi, lecz także kalkami czy nazwami odziedziczonymi. Członkowie danej wspólnoty językowo-kulturowej interpretują je na nowo – zgodnie z obowiązującymi zwyczajami, wierzeniami bądź wiedzą o świecie (por. Waniakowa 2012, 139–187). Użyty w tytule artykułu przymiotnik *gwarowy* nie odnosi się jedynie do słownictwa dyferencyjnego. Nazwy gwarowe pojmuję się tutaj w sposób szerszy, czyli jako nazwy funkcjonujące w gwarze, podobnie jak ma to miejsce choćby w pracach Macieja Raka (2007) bądź Jadwigi Waniakowej (2012).

Punktem wyjścia dla rozważań na obrany temat jest definicja *związków frazeologicznych*, którą przyjęto za Andrzejem M. Lewickim oraz Anną Pajdzińską. Są to

społecznie utrwalone połączenia wyrazów wykazujące nieregularność pod jakimś względem, np. w ich składzie występują wyrazy lub formy wyrazów niewchodzące w swobodne związki składniowe; znaczenie frazeologizmu nie wynika ze znaczeń komponentów; naruszone bywają zasady łączliwości wyrazów⁶ (Lewicki, Pajdzińska 1993, 307).

W klasie tej mieszczą się – ze względu na sposób funkcjonowania znaczenia – zarówno idiomy (związki idiomatyczne), a więc dwu- lub kilkuwyrazowe stałe konstrukcje językowe, których znaczeń nie da się wyprowadzić ze znaczeń i reguł łączenia wyrazów składających się na te konstrukcje (EJO, 244), jak i frazemy (połączenia frazeologiczne), czyli „połączenia wyrazów, stanowiące konteksty stałe, jednostronnie realizację wyjątkowego znaczenia wyrazu semantycznie realizowanego” (Lewicki 2003, 18). Ze względu na funkcje składniowe wśród frazeologizmów wyróżnia się natomiast frazy, zwroty, wyrażenia rzeczownikowe i określające oraz wskaźniki frazeologiczne (Lewicki, Pajdzińska 1993, 308–310).

⁴ Badania prowadzono głównie na potrzeby monografii z zakresu etnolingwistyki.

⁵ Gdyby zdecydowano się na zebranie wszystkich określeń roślin funkcjonujących w języku mieszkańców wybranego obszaru (a więc i tych, które z punktu widzenia naiwnego użytkownika języka nie mają motywacji), zbiór objąłby zapewne ponad 2 tys. jednostek, jak to ma miejsce w 5. tomie *Słownika gwar Lubelszczyzny* autorstwa Haliny Pelcovej (2017).

⁶ W literaturze można się także spotkać z definicjami węższymi, które określają frazeologizm jako „utarty zwrot, mający stałe zastosowanie w języku” (Pałka 2004, 301).

Ze zbioru liczącego 647 nazw roślin wyekscerpowano 211 dwu- lub kilkuwyrazowych połączeń. Stanowią one jedną trzecią zarejestrowanych jednostek leksykalnych. Pozostałe 436 leksemów (67% ogółu) to – jak się można domyślić – określenia jednoelementowe, zróżnicowane pod względem motywacyjnym i formalnym, takie jak np. *chrząstka*⁷ ‘skrzyp polny, Equisetum arvense’⁸, *jesienniak* ‘różne gatunki astrów bylinowych, Aster’, *kluczyki* ‘pierwiosnka lekarska, Primula officinalis; pierwiosnka wyniosła, Primula elatior’, *majówka* ‘mniszek pospolity, Taraxacum officinale’, *mąkinia* ‘jarzab mączny, Sorbus aria’, *smolinosa* ‘ozdobna odmiana lili złotogłów, Lilium martagon’, *sosenka* ‘skrzyp polny, Equisetum arvense’, *talary* ‘jastrun właściwy, Leucanthemum vulgare; miesięcznica roczna, Lunaria annua’, *waciki* ‘wełnianka wąskolistna, Eriophorum angustifolium’.

Fitonimy wielowyrazowe ze względów gramatycznych należy uznać za wyrażenia rzeczownikowe, a więc frazeologizmy pełniące funkcję rzeczowników (por. Lewicki, Pajdzińska 1993, 309). Przybierają one zwykle postać grup, np. *bratki polne* ‘fiołek polny, Viola arvensis’, *dziki owies* ‘owies głuchy, Avena fatua’, a wyjątkowo szeregów rzeczownikowych, np. *dziadek i babka* ‘mniszek pospolity, Taraxacum officinale’. Do tego zbioru określeń wchodzi głównie nazwy dwuwyrazowe: zgromadzono 195 takich leksemów (92% nazw wieloelementowych; 30% wszystkich zanotowanych jednostek), np. *Judasza talary* ‘miesięcznica roczna, Lunaria annua’, *krew Chrystusa* ‘dziurawiec zwyczajny, Hypericum perforatum’, *trąby anielskie* ‘bieluń dziedzierzawa, Datura stramonium’, *wole oko* ‘aster alpejski, Aster alpinus’. Trzywyrazowych fitonimów było jedynie 16, np. *buciki Matki Boskiej* ‘obuwik pospolity, Cypridium calceolus; tojad mocny, Aconitum firmum’, *kluczyki Świętego Piotra* ‘pierwiosnka lekarska, Primula officinalis; pierwiosnka wyniosła, Primula elatior’, *lilia Świętego Antoniego* ‘lilia biała, Lilium candidum’, *lzy Matki Boskiej* ‘drzączka średnia, Briza media’, *welon Matki Boskiej* ‘prawdopodobnie przytulia czepna, Galium aparine’, *sukienka Matki Boskiej* ‘gorczyzka wąskolistna, Gentiana pneumonanthe’, *włoski Matki Boskiej* ‘wierzbowka koprzyca, Chamaenerion angustifolium = wierzbownica koprzyca, Epilobium angustifolium’. Jak widać, nazwy dwuczłonowe są zróżnicowane pod względem motywacyjnym, określenia trzelementowe wiążą się natomiast głównie z religią. Zawierają one – oprócz leksemu oznaczającego element stroju, część ciała czy atrybut – imię osoby boskiej lub świętej. W zebranych materiale dominują fitonimy z sakronimem odnoszącym się do Matki Boskiej, darzonej przez Polaków szczególną czcią.

Najwięcej wyrażeń (91% jednostek wielowyrazowych) składa się z rzeczownika i przymiotnika, np. *baranie jajka* ‘być może któryś z gatunków lepnicy, Silene’, *czarne żytko* ‘chaber bławatek, Centaurea cyanus’, *modre oczka* ‘niezapominajka błotna, Myosotis palustris; niezapominajka leśna, Myosotis sylvatica; niezapominajka polna,

⁷ Przykłady nazw są podawane w zrekonstruowanym brzmieniu ogólnopolskim (celem pracy jest bowiem klasyfikacja frazeologizmów pełniących funkcję fitonimów gwarowych, nie zaś omówienie ich właściwości fonetycznych). Obok nich podaje się każdorazowo oficjalne (polskie i łacińskie) nazwy roślin, ułatwiające identyfikację desygnatów. Ze względu na ograniczenia formalne nie podaje się etymologii ludowych dla każdego przykładu, a jedynie ogólne informacje dotyczące motywacji danej grupy jednostek.

⁸ Łacińskie, oficjalne nazwy roślin wyróżnia się zwykle kursywą. W niniejszym tekście zastosowano jednak do zapisu tych nazw pismo standardowe, by wyeksponować omawiane jednostki leksykalne.

Myosotis arvensis'. Tylko 4 nazwy zbudowane są z połączenia dwóch rzeczowników: *język teściowej* 'sansewieria gwinejska, *Sansevieria trifasciata*', *Judasza talary* 'miesiącnicza roczna, *Lunaria annua*', *kwiat Chrystusa* 'dziurawiec zwyczajny, *Hypericum perforatum*', *królowa nocy* 'prawdopodobnie jakiś gatunek rodzaju *epiphyllum*, *Epiphyllum*, lub *selenicereus* wielkokwiatowy, *Selenicereus grandiflorus*'; 2 fitonimy zawierają trzy rzeczowniki, tj. *drzewo Pana Jezusa* 'brzoza brodawkowata, *Betula pendula*' i *korona Pana Jezusa* 'roślina kolczasta, być może dziewięciśli bezłodygowy, *Carlina acaulis*'; 13 określeń tworzą dwa rzeczowniki oraz dookreślający jeden z nich przymiotnik, np. *lilia Świętego Antoniego* 'lilia biała, *Lilium candidum*', *lilia Świętego Franciszka* 'lilia biała, *Lilium candidum*', *łyż Matki Boskiej* 'drzączka średnia, *Briza media*'. Zano-towano także jedną nazwę skonstruowaną z dwóch rzeczowników połączonych spój-nikiem, czyli *dziadek i babka* 'mniszek pospolity, *Taraxacum officinale*'. Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że wyraźna dysproporcja między nazwami dwu- i trzy- elementowy-mi nie jest przypadkowa. Określenia dwuczłonowe, takie, w których jeden ze składni-ków wskazuje na rodzaj czy przynależność do pewnej grupy, drugi zaś pełni funkcję wyróżniającą desygnat, stanowią bowiem w polszczyźnie powszechny model nominacyj-ny, por. choćby system antroponimiczny czy mikrotoponimiczny.

Wyrażenia pełniące funkcję gwarowych nazw roślin można w zasadzie podzielić – ze względu na stopień ich s frazeologizowania – na dwie grupy: frazemy (znaczenie lek-sykalne pewnych fitonimów dwuelementowych mieści się bowiem w zakresie znaczenia ich wyrazu nadrzędnego) oraz związki idiomatyczne (gdyż część wielowyrzowych określeń roślinnych to stałe konstrukcje, których znaczeń nie da się wyprowadzić ze zna-czeń wyrazów składających się na te konstrukcje). Problematyczną sprawą pozostaje kla-syfikacja nazw, których wyrazy nadrzędne odnoszą się do kategorii rośliny bądź jej czę-ści⁹, np. *modry kwiatek* 'chaber bławatek, *Centaurea cyanus*', *niebieski kwiatek* 'chaber bławatek, *Centaurea cyanus*', *srebrne liście* 'pięciornik gęsi, *Potentilla anserina*'.

W zbiorze frazemów funkcjonujących jako fitonimy ludowe wyróżniono dwie grupy. Pierwszy typ reprezentują jednostki wielowyrzowe (zwykle dwuwyrzowe), których elementami nadrzędnymi są rzeczowniki będące współnoodmianowymi nazwami ro-ślin¹⁰. Ich motywacja nie jest zwykle znana przeciętnemu użytkownikowi języka. Skład-nikami podrzędnymi wyodrębnionych frazemów bywają natomiast głównie przymiotniki niemające charakteru metaforycznego i ilustrujące doraźne, charakterystyczne cechy de-sygnatów. Zgromadzono ponad 60 takich fitonimów o niskim stopniu s frazeologizowa-nia. To przede wszystkim miana eksponujące kolor kwiatów rośliny, np. *czarny bez* 'bez czarny, *Sambucus nigra*', *lilia biała* 'lilia biała, *Lilium candidum*', *lilia żółta* 'lilia żłoto-głów, *Lilium martagon*', *szałwia czerwona* 'szałwia błyszcząca, *Salvia splendens*', kształt i właściwości liści, np. *rdest plamisty* 'rdest plamisty, *Polygonum persicaria*', czy miejsce występowania, np. *borówka bagienna* 'borówka bagienna, *Vaccinium uliginoso-sum*', *polny storczyk* 'storczyk kukawka, *Orchis militaris*', *róża polna* 'róża dzika, *Rosa canina*', *szafran spiski* 'krokus spiski = szafran spiski, *Crocus scpeusiensis* = *Crocus*

⁹ Szerzej na ten temat w dalszej części artykułu.

¹⁰ Nazwy, których nadrzędne elementy rzeczownikowe mają w gwarze inne znaczenie niż języku ogólnym, np. *konwalia leśna* 'konwalijska dwulistna, *Maianthemum bifolium*', *dziki koper* 'biedrzyca mniejsza, *Pimpinella saxifraga*', zaliczono do idiomów.

vernus'. Leksemy opisanego typu odnoszą się również do użyteczności lub nieużyteczności rośliny, np. *czosnek ozdobny* 'wiele gatunków czosnków ozdobnych, Allium', *mięta prawdziwa* 'mięta lekarska = mięta pieprzowa, Mentha piperita', *szalwia ozdobna* 'szalwia błyszcząca, Salvia splendens', *ślaz dziki* 'ślaz dziki, Malva sylvestris', wskazują czas występowania czy kwitnienia, np. *aster jesienny* 'różne gatunki astrów bylinowych, Aster', *zimowit jesienny* 'zimowit jesienny, Colchicum autumnale', obrazują zapach, np. *groszek pachnący* 'groszek pachnący, Lathyrus odoratus', smak, np. *kwaśny szczaw* 'szczaw zwyczajny, Rumex acetosa', *mięta pieprzowa* 'mięta lekarska = mięta pieprzowa, Mentha piperita', *rdest gorzki* 'rdest plamisty, Polygonum persicaria', bądź jakoś desygnatu, np. *mączna borówka* 'borówka brusznica, Vaccinium vitis-idaea', *pokrzywa ostra* 'pokrzywa zwyczajna, Urtica dioica', *pokrzywa parząca* 'pokrzywa zwyczajna, Urtica dioica'. Do niniejszej grupy zalicza się ponadto kilka fitonimów z podrzędnymi wyrażeniami rzeczownikowymi wskazującymi atrybut świętego (lilię), np. *lilia Świętego Franciszka* 'lilia biała, Lilium candidum', *lilia Świętego Józefa* 'lilia biała, Lilium candidum'.

Drugi typ frazemów gwarowych to również określenia dwuwyzrazowe, których członki nadrzędne stanowią rzeczowniki równe ogólnopolskim nazwom roślin, także pod względem znaczeniowym. Podobnie jak w wypadku uprzednio wyodrębnionej grupy frazeologizmów składnikiem podrzędnym konstrukcji jest przymiotnik, ma on jednak charakter metaforyczny. Wyróżniony schemat konkretyzuje się po pierwsze w nazwach, których wyrazy dopełniające konotują wybrakowanie czy ułomność obiektu, np. *gluchy owies* 'owies głuchy, Avena fatua', *pusty owies* 'owies głuchy, Avena fatua', po drugie – w określeniach zawierających element animalistyczny, motywowany zwykle brakiem użyteczności lub szkodliwością desygnatu, np. *końska mięta* 'mięta polna, Mentha arvensis', *koński szczaw* 'szczaw lancetowaty, Rumex hydrolapathum', *psi rumianek* 'rumianek bezpromieniowy, Matricaria discoidea = Chamomilla suaveolens', *szczawik zajęczy* 'szczawik zajęczy, Oxalis acetosella'.

W zgromadzonym materiale leksykalnym liczniej reprezentowane są związki idiomaticzne, utworzone przede wszystkim z dwóch, rzadziej z trzech wyrazów. Pierwszy typ takich związków stanowią nazwy zbudowane z rzeczowników współnoodmianowych o znaczeniu przenośnym oraz podrzędnych przymiotników niemających charakteru metaforycznego i eksponujących np. wygląd desygnatów czy też ich miejsce występowania, por. *biała pokrzywa* 'jasnota biała, Lamium album', *czarna malina* 'jeżyna fałdowana, Rubus fruticosus i inne podobne gatunki z tego rodzaju', *dzika malwa* 'ślaz dziki, Malva sylvestris', *dzika papryka* 'miechunka rozdęta, Physalis alkekengi', *konwalia leśna* 'konwalijka dwulistna, Maianthemum bifolium', *lilia wodna* 'grzybień białe, Nymphaea alba', *marchew polna* 'krwawnik pospolity, Achillea millefolium', *rdest powojowaty* 'rdestówka powojowata, Fallopia convolvulus'. Do tej grupy włączono także jednostki zawierające zdrobnienia apelatywów ogólnoodmianowych, sugerujące różnicę semantyczną, np. *leśna konwalijka* 'konwalijka dwulistna, Maianthemum bifolium', *szczawik leśny* 'szczawik zajęczy, Oxalis acetosella'.

Drugi typ związków idiomatycznych pojawiających się w zgromadzonym materiale to konstrukcje zbudowane z rozumianych metaforycznie rzeczowników współnoodmianowych oraz przymiotników. Substantiva eksponują ogólny wygląd rośliny, ich określniki ilustrują natomiast wyróżniające się cechy obiektów niezwiązane z ich formą, np. ułomność, por. *głucha pokrzywa* 'poziwnik szorstki, Galeopsis tetrahit',

użyteczność, szkodliwość itp., por. *gadzi mlecz* ‘glistnik jaskółcze ziele, *Chelidonium majus*’, *ptasia koniczynka* ‘szczawik zajęczy, *Oxalis acetosella*’, *wilcza borówka* ‘prawdopodobnie wawrzynek wilcze łyko, *Daphne mezereum*’, *wilcza jagoda* ‘pokrzyk wilcza jagoda, *Atropa belladonna*’, *zajęcza koniczynka* ‘szczawik zajęczy, *Oxalis acetosella*’ (również są to jednostki, w które wpisano leksemy „odzwierzęce”, mające głównie negatywne konotacje).

Trzeci rodzaj idiomów-fitonimów stanowią nazwy zawierające nadrzędne rzeczowniki oznaczające zwykle przedmioty bądź części ciała, utrwalające przede wszystkim kształt części roślin (owoców, kwiatów, liści). Dookreślają je przymiotniki lub – rzadziej – rzeczowniki (bądź wyrażenia rzeczownikowe) wskazujące na związek tych przedmiotów lub części ciał ze zwierzętami, np. *koci ogon* ‘wierzbowka koprzyca, *Chamaenerion angustifolium* = wierzbownica koprzyca, *Epilobium angustifolium*’, *kocie oczka* lub *żabie oczka* ‘niezapominajka błotna, *Myosotis palustris*; niezapominajka leśna, *Myosotis sylvatica*; niezapominajka polna, *Myosotis arvensis*’, *końskie kopyto* ‘podbiał pospolity, *Tussilago farfara*’, *kurze łapki* ‘Inica pospolita, *Linaria vulgaris*’, *kurze stopki* ‘pięciornik kurze ziele, *Potentilla erecta*’, *lwa paszczka* ‘wyżlin większy, *Antirrhinum majus*’, *psie jajka* ‘czarnuszka siewna, *Nigella sativa*’, *wole oko* ‘aster alpejski, *Aster alpinus*’, *wronie oko* ‘czworolist pospolity, *Paris quadrifolia*’, *zajęcze łapki* ‘komonica zwyczajna, *Lotus corniculatus*’, albo osobami, w tym osobami boskimi, czy też istotami nadprzyrodzonymi, np. *cesarska korona* ‘szachownica cesarska, *Fritillaria imperialis*’, *dzwony anielskie* ‘bieluń dziędzierzawa, *Datura stramonium*’, *język teściowej* ‘sansewieria gwinejska, *Sansevieria trifasciata*’, *judaszowy srebrnik* ‘miesiącznica roczna, *Lunaria annua*’, *księżę jajka* ‘kokoryczka wielokwiatowa, *Polygonatum multiflorum*’, *trąby anielskie* ‘bieluń dziędzierzawa, *Datura stramonium*’, *serduszka biskupie* ‘serduszka okazała, *Dicentra spectabilis*’, *żydowska wiśnia* ‘miechunka rozdęta, *Physalis alkekengi*’, *Aronowe ucho* ‘każdy gatunek z rodzaju cantedeskia, *Zantedeschia*’, *Boże liczko* ‘podbiał pospolity, *Tussilago farfara*’, *buciki Matki Boskiej* ‘obuwik pospolity, *Cypripedium calceolus*; tojad mocny, *Aconitum firmum*’, *kluczyki Świętego Piotra* ‘pierzwiotka lekarska, *Primula officinalis*; pierzwiotka wyniosła, *Primula elatior*’, *talary Judasza* ‘miesiącznica roczna, *Lunaria annua*’, *sukienka Matki Boskiej* ‘goryczka wąskolistna, *Gentiana pneumonanthe*’¹¹. Jak wynika z przedstawionych przykładów, elementy podrzędne mają różne funkcje, przede wszystkim obrazowe, symboliczne i emocjonalne.

Za czwarty typ idiomatycznych nazw dwuelementowych można uznać konstrukcje, które również składają się z nadrzędnych rzeczowników odnoszących się do różnego rodzaju obiektów (przedmiotów codziennego użytku, części ciała itd.). Wpisane w fitonimy apelatywy w sposób przenośny oddają właściwości roślin: zwykle kształt kwiatów (kwiatostanów), owoców, liści, ale też np. smak. Dołączony doń przymiotnik ekspozuje – w sposób bezpośredni lub pośredni – inną niż wskazaną przez rzeczownik cechę rośliny (np. kolor), jej miejsce lub czas występowania itd., por. *modre oczka*

¹¹ W zgromadzonym materiale spotyka się zarówno przydawki w prepozycji, jak i w postpozycji. Urszula Sokólska (2003, 210) podaje, że w XVI-wiecznych zestawieniach pełniących funkcję terminologiczną dominują konstrukcje z antycypacyjną pozycją przydawki. Ten szyk jest też charakterystyczny dla gwar, a jego potencjalnym źródłem mogą być czynniki ekspresywno-emocjonalne (por. Kulak 2022, 226). Kwestia ta wymagałaby jednak osobnego omówienia.

‘niezapominajka błotna, *Myosotis palustris*; niezapominajka leśna, *Myosotis sylvatica*; niezapominajka polna, *Myosotis arvensis*’, *placzące dzbanki* ‘kuklik zwisty, *Geum rivale*’, *siwe butki* ‘tojad mocny, *Aconitum firmum*’, *żyłki białe* ‘babka zwyczajna, *Plantago maior*’, albo stanowi konieczne uzupełnienie informacji zawartej w elemencie nadrzędnym, por. *morska piana* ‘floks wiechowaty, *Phlox paniculata*’¹². Określnik może także wyjaskrawiać cechę eksponowaną przez substantivum, choć zdarza się to rzadko, por. *kwaśna kapusta* ‘szczawik zajęczy, *Oxalis acetosella*’.

Fitonimy o najwyższym stopniu s frazeologizowania to niewątpliwie połączenia dwuwyrazowe typu *czarne żytko* ‘chaber bławatek, *Centaurea cyanus*’, *męska stałość* ‘mniszek pospolity, *Taraxacum officinale*’, *słodka agniesia* ‘rdest plamisty, *Polygonum persicaria*’, *żywy gnat* ‘żywokost lekarski, *Symphytum officinale*’. W tym wypadku człony podstawowe nie eksponują w sposób oczywisty kształtu całości czy części nazywanego obiektu (ewentualnie innej, łatwo dostrzeganej, fizycznej cechy desygnatu), jak to miało miejsce w wymienionych uprzednio typach idiomów „roślinnych”. Rzeczowniki ewokują mniej znane właściwości ziół, np. lecznicze, smakowe, magiczne, a zrozumienie istoty metafory jest trudniejsze i wymaga znacznie większej wiedzy o florze czy wierzeniach danej wspólnoty językowo-kulturowej. Przymiotniki są tutaj nierozłączną, integralną częścią całości: interpretacja fitonimów bez odniesienia się do nich byłaby niemożliwa w przeciwieństwie do takich nazw, jak *końska mięta* ‘mięta polna, *Mentha arvensis*’, *anielskie trąby* ‘bieluń dziedzierzawa, *Datura stramonium*’, *siwe butki* ‘tojad mocny, *Aconitum firmum*’ czy *morska piana* ‘floks wiechowaty, *Phlox paniculata*’, w których elementy podrzędne uzupełniają informacje zawarte w członie nadrzędnym.

Osobnym typem idiomów-fitonimów, również o dość wysokim stopniu s frazeologizowania, będą nazwy trzejelementowe zbudowane z dwóch substantiwów połączonych spójnikiem, np. określenie *dziadek i babka* ‘mniszek pospolity, *Taraxacum officinale*’, powstałe w wyniku skojarzenia z zabawą dziecięcą. W zgromadzonym materiale pojawił się tylko jeden przykład takiej konstrukcji. Wyrażenia o postaci szeregów rzeczownikowych notują też jednak inni badacze, choćby Halina Kurek (2004, 150). Autorka podaje nazwę *dzień i noc*, którą wiąże z barwą kwiatów i przypisuje Lnicy pospolitej (*Linaria vulgaris*)¹³.

Problematyczną grupę frazeologizmów pełniących funkcję gwarowych nazw roślin stanowią te fitonimy, których wyraz nadrzędny realnie łączy się ze światem roślinnym: określa typ rośliny (np. *drzewo*, *drzewko*, *trawa*, *trawka*, *ziele*) bądź odnosi się do jej części (np. *kwiatek*, *liść*, *listek*, *liście*), podrzędny wskazuje zaś na różnego rodzaju właściwości desygnatu, m.in.: kolor, por. *modry kwiatek* ‘chaber bławatek, *Centaurea cyanus*’, *niebieski kwiatek* ‘chaber bławatek, *Centaurea cyanus*’, *srebrne liście* ‘pięciornik gęsi, *Potentilla anserina*’; smak, por. *kwaśne ziele* ‘szczaw zwyczajny, *Rumex acetosa*’; jakość, por. *zimna zielina*¹⁴ ‘barwinek pospolity, *Vinca minor*’; miejsce występowania, por. *żytni kwiatek* lub *żytny kwiatek* ‘chaber bławatek, *Centaurea cyanus*’; czas

¹² Tylko odmiana o białych kwiatkach.

¹³ Być może jest to niewłaściwa identyfikacja, gdyż kwiaty Lnicy pospolitej są jednokolorowe. Żółto-niebieskawe (lub żółto-fioletowe) kwiaty ma na przykład pszeniec gajowy (*Melampyrum nemorosum*). Nazwę *dzień i noc* w odniesieniu do tej rośliny notuje Anna Spólnik (1990, 93).

¹⁴ *Zielina*, to samo co *ziele* ‘roślina lecznicza: zioło’ (SGO, II, 742–743).

występowania, por. *ziele świętojańskie* ‘dziurawiec zwyczajny, *Hypericum perforatum*’; właściwości magiczne, por. *diabelski kwiatek* lub *diabelskie ziele* ‘kąkol polny, *Agrostemma githago*’, *drzewko szczęścia* ‘grubosz jajowaty, *Crassula ovata*’, *miłosne ziele* ‘lubczyk ogrodowy, *Levisticum officinale*’. Sporo jest też nazw związanych z szeroko rozumianą użytecznością lub jej brakiem, por. *babi listek* albo *babkowy liść* ‘babka zwyczajna, *Plantago maior*’, *gadzie ziele* ‘nerecznica samcza, *Dryopteris filix-mas*’, *gęsia trawa* tudzież *gęsie ziele* ‘pięciornik gęsi, *Potentilla anserina*’, *gęsie kwiatki* ‘krwawnik pospolity, *Achillea millefolium*’, *jaskólcze ziele* ‘glistnik jaskólcze ziele, *Chelidonium majus*’, *kurskie ziele* albo *kurze ziele* ‘pięciornik kurze ziele, *Potentilla erecta*’, *psia trawka* bądź *psia trawa* ‘błizniczka psia trawka, *Nardus stricta*’, *wilcze ziele* ‘prawdopodobnie żmijowiec zwyczajny, *Echium vulgare*’, *zajęcze listki* ‘szczawik zajęczy, *Oxalis acetosella*’, czy też odwołujących się do religii, por. *Boże drzewko* ‘bylica boże drzewko, *Artemisia abrotanum*’, *drzewo Pana Jezusa* ‘brzoza brodawkowata, *Betula pendula*’, *Jakubowe kwiatki* ‘goryczka krótkołodygowa, *Gentiana clusii*’. Wymienione przykłady na pierwszy rzut oka wydają się ustabilizowanymi połączeniami wyrazów, jednostronnie uzależniającymi realizację wyjątkowych znaczeń wyrazów (Lewicki 2003, 18). *Żytny kwiatek* to przecież kwiatek rosnący w zbożu, *srebrne liście* rzeczywiście mają srebrne liście, a *miłosne ziele* jest zieleń, które według wierzeń ludowych przynosi miłość. Omawiane fitonimy trudno jednak odnieść do konkretnych desygnatów, mając na względzie jedynie semantykę ich składników. Znaczeń takich nazw jak *kwaśne liście*, *babkowy liść* czy *gadzie ziele* nie da się wyprowadzić tylko ze znaczeń składających się na nie wyrazów, a do wskazania desygnatu konieczne są wiedza o roślinach i ich właściwościach oraz znajomość motywacji jednostek. Bliżej im zatem do związków idiomatycznych, zwłaszcza wtedy, gdy składnik podrzędny nie wyraża danej cechy wprost, por. np. *diabelski kwiatek*, *wilcze ziele*. Wyróżniony typ określić trzeba by umieścić na granicy frazemów oraz idiomów. Część – tych bardziej literalnych – można ewentualnie uznać za zestawienia, czyli utrwalone połączenia wyrazów zachowujące swoje znaczenia dosłowne, ale w użyciu zyskujące nowe komponenty semantyczne. „Najczęściej jest to związane ze specjalizacją w nazywaniu określonego typu przedmiotów” (Lewicki, Pajdzińska 1993, 313).

Podsumowując, wśród frazeologizmów pełniących funkcję fitonimów gwarowych dominują dwuwyzrazowe związki idiomatyczne, których składnik nadrzędny (rzeczownik) wskazuje zwykle na podobieństwo rośliny lub jej części do innego obiektu pod względem kształtu, podrzędny natomiast wzbogaca treści w nim zawarte bądź informuje o innych, istotnych dla użytkowników cechach roślin (np. kolorze, miejscu występowania). Są to jednocześnie metafory językowe o wysokim stopniu skonwencjonalizowania, głównie metafory oglądu, wzmacniające siłę oddziaływania nazw, będące źródłem ich malowniczości oraz wyrazistości, a także świadectwem niezwykłego zmysłu obserwacyjnego naszych przodków (por. np. Kulak 2023, 243–244). Tego typu nazwy stanowią około 90% zgromadzonych jednostek wielowyzrazowych¹⁵, co potwierdza, że przenośnie tworzą zasadniczą część zasobu frazeologicznego (Lewicki, Pajdzińska 1993, 312). Podrzędne elementy o charakterze metaforycznym zawierają

¹⁵ I około 12% wszystkich zebranych podczas badań jednostek leksykalnych określających rośliny (jednowyrazowych i wielowyzrazowych).

też frazemy, reprezentowane mniej licznie, ale również interesujące ze względu na obrazowość i ładunek emocjonalny.

Analiza materiału ukazała ponadto, że rzeczowniki oraz przymiotniki wykorzystywane do konstruowania zarówno frazemów, jak i idiomów odznaczają się niewielkim zróżnicowaniem semantycznym. Gdy proces nominacji opiera się na podobieństwie rośliny do innych elementów świata zewnętrznego, wykorzystywane są bowiem głównie wyrazy nazywające części ciała ludzi lub zwierząt, przedmioty codziennego użytku czy określenia barw (Sokólska 2003, 212).

Konflikt interesów: Autorka deklaruje brak konfliktu interesów.

Wkład autorki: Autorka przyjmuje na siebie wyłączną odpowiedzialność z tytułu: przygotowania koncepcji badawczej dzieła i sposobu jego przedstawienia (opracowania metodyki), zebrania i analizy danych, interpretacji wniosków, a także zredagowania wersji ostatecznej rękopisu.

Literatura

- Bołęba-Bocheńska K. (2022), *Językowo-kulturowy obraz świata utrwalony we frazematyce z komponentem roślinnym (na materiale gwar polskich)*, Kraków. Nieopublikowana rozprawa doktorska obroniona przed Radą Dyscypliny Językoznawstwo UJ.
- Dubisz S., Kraś H., Kolis N. (1995), *Dialekty i gwary polskie*, Warszawa.
- EJO, *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, wyd. 3, Wrocław 2003.
- Krawczyk-Tyrpa A. (1987), *Frazeologia somatyczna w gwarach polskich. Związki frazeologiczne o znaczeniach motywowanych cechami części ciała*, Wrocław.
- Kulak I. (2022), *Ludowy obraz człowieka utrwalony w nazwach roślin. Na przykładzie leksyki górali rabczańskich*, Kraków 2022.
- Kulak I. (2023), *Fitonimy jako nazwy metaforyczne i konotujące*, [w:] *Przestrzenie komunikacji. Tom jubileuszowy dedykowany Profesor Jolancie Antas*, red. J. Winiarska, A. Załazińska, Kraków, s. 233–245, <https://doi.org/10.12797/9788381388351> (dostęp: 18.12.2023).
- Kurek H. (2004), *Językowo-kulturowy obraz wsi podkarpackiej wpisany w nazwy roślin*, [w:] *Studia Linguistica. Danutae Wesołowska oblata*, red. H. Kurek, J. Labocha, Kraków, s. 129–156.
- Lewicki A.M. (2003), *Studia z teorii frazeologii*, Łask.
- Lewicki A.M., Pajdzińska A. (1993), *Frazeologia*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wrocław, s. 307–326.
- Nowakowska A. (2005), *Świat roślin w polskiej frazeologii*, Wrocław.
- Pałka P. (2004), *Związki frazeologiczne w perspektywie glottodydaktycznej*, [w:] *Wrocławska dyskusja o języku polskim jako obcym. Materiały z międzynarodowej konferencji Stowarzyszenia „Bristol”*, red. A. Dąbrowska, Wrocław, s. 299–305.
- Pelcowa H. (2017), *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. 5: *Świat roślin*, Lublin.
- Popławski E. (2014), *Frazemy z biblijnymi nazwami osobowymi w gwarach polskich*, Kraków.
- Przymuszała L. (2011), *Stan badań nad polską frazeologią gwarową*, „Studia Slavica” XV, s. 219–226.

- Przymuszała L. (2013), *Słownik frazeologizmów i typowych połączeń wyrazowych w gwarach śląskich*, Opole.
- Rak M. (2005), *Słownik frazeologiczny gwary Dębna w Górach Świętokrzyskich*, Kraków.
- Rak M. (2006), *Frazeologia gwarowa w ujęciu leksykograficznym – problemy i postulaty*, „Język Polski” LXXXVI, nr 1, s. 11–19.
- Rak M. (2007), *Językowo-kulturowy obraz zwierząt utrwalony w animalistycznej frazeologii gwar Gór Świętokrzyskich i Podtatrza (na tle porównawczym)*, Kraków.
- Rak M. (2008), *O motywacji frazeologizmów gwarowych (na materiale z gwar podhalańskiej i świętokrzyskiej)*, [w:] *Współczesna polszczyzna. Stan, perspektywy, zagrożenia*, red. Z. Cygal-Krupa, Kraków–Tarnów, s. 257–264.
- Rak M. (2020), *Do czego się przydaje frazeologia gwarowa?*, [w:] *Słowiańska frazeologia gwarowa II*, red. M. Rak, V.M. Mokienko, Kraków, s. 13–20, https://lingvaria.polonistyka.uj.edu.pl/documents/5768825/0/M_Rak_V_M_Mokienko_S%C5%82owia%C5%84ska_frazeologia_gwarowa_II.pdf/b28fc7dc-cd13-4352-815b-e125c49e545e (dostęp: 11.12.2023).
- Rak M. (2021), *Polska frazematyka gwarowa – stan badań (za pięćdziesiąt lat 2015–2020), metody i perspektywy*, [w:] *Vertybės lietuvių ir lenkų kalbų pasaulėvaizdyje [Wartości w językowym obrazie świata Litwinów i Polaków]*, t. 2: *Liaudiškasis, tautinis, daugiatautis ir daugiakultūris paveldas [Dziedzictwo ludowe, narodowe, wieloetniczne i wielokulturowe]*, red. K. Rutkowska, S. Niebrzegowska-Bartmińska, Vilnius–Liublinas, s. 229–241, <https://doi.org/10.15388/VLLP.2021.14> (dostęp: 11.12.2023).
- Rak M., Mokienko V.M. (2020), *Wstęp*, [w:] *Słowiańska frazeologia gwarowa II*, red. M. Rak, V.M. Mokienko, Kraków, s. 7–9, https://lingvaria.polonistyka.uj.edu.pl/documents/5768825/0/M_Rak_V_M_Mokienko_S%C5%82owia%C5%84ska_frazeologia_gwarowa_II.pdf/b28fc7dc-cd13-4352-815b-e125c49e545e (dostęp: 11.12.2023).
- SFG, *Słowiańska frazeologia gwarowa*, red. M. Rak, K. Sikora, Kraków 2016, [https://lingvaria.polonistyka.uj.edu.pl/documents/5768825/139206133/BLV_23_M_Rak%2C+K_Sikora_\(red.\)_S%C5%82owia%C5%84ska_frazeologia_gwarowa_ebook.pdf/26650b2a-1a48-4c02-b30a-c2f30766f355](https://lingvaria.polonistyka.uj.edu.pl/documents/5768825/139206133/BLV_23_M_Rak%2C+K_Sikora_(red.)_S%C5%82owia%C5%84ska_frazeologia_gwarowa_ebook.pdf/26650b2a-1a48-4c02-b30a-c2f30766f355); *Słowiańska frazeologia gwarowa II*, red. M. Rak, V.M. Mokienko, Kraków 2020, https://lingvaria.polonistyka.uj.edu.pl/documents/5768825/0/M_Rak_V_M_Mokienko_S%C5%82owia%C5%84ska_frazeologia_gwarowa_II.pdf/b28fc7dc-cd13-4352-815b-e125c49e545e (dostęp: 11.12.2023).
- SGO, J. Kaś, *Słownik gwary orawskiej*, t. 1–2, Kraków 2011.
- Sokołska U. (2003), *Zestawienia w funkcji XVI-wiecznych nazw botanicznych*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 3, s. 177–213, <http://hdl.handle.net/11320/9551> (dostęp: 11.12.2023).
- Spólnik A. (1990), *Nazwy polskich roślin do XVIII wieku*, Wrocław.
- SSiSL, *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, red. J. Bartmiński, t. 2: *Rośliny*, z. 1: *Zboża*, z. 2: *Warzywa, przyprawy, rośliny przemysłowe*, z. 3: *Kwiaty*, z. 4: *Zioła*, z. 5: *Drzewa owocowe i iglaste*, z. 6: *Drzewa liściaste*, z. 7: *Krzewy i krzewinki*, Lublin 2017–2022.
- Sychta B. (1955), *Element morski w kaszubskiej frazeologii*, „Język Polski” XXXV, nr 1, s. 1–8.
- Treder J. (1986), *Ze studiów nad frazeologią kaszubską (na tle porównawczym)*, Gdańsk.
- Treder J. (1989), *Frazeologia kaszubska a wierzenia i zwyczaje (na tle porównawczym)*, Wejherowo.
- Tyrpa A. (2016), *Co wiemy o frazeologii gwarowej w 2015 roku?*, [w:] *Słowiańska frazeologia gwarowa*, red. M. Rak, K. Sikora, Kraków, s. 13–30, [https://lingvaria.polonistyka.uj.edu.pl/documents/5768825/139206133/BLV_23_M_Rak%2C+K_Sikora_\(red.\)_S%C5%82owia%C5%84ska_frazeologia_gwarowa_ebook.pdf/26650b2a-1a48-4c02-b30a-c2f30766f355](https://lingvaria.polonistyka.uj.edu.pl/documents/5768825/139206133/BLV_23_M_Rak%2C+K_Sikora_(red.)_S%C5%82owia%C5%84ska_frazeologia_gwarowa_ebook.pdf/26650b2a-1a48-4c02-b30a-c2f30766f355) (dostęp: 11.12.2023).

- Waniakowa J. (2012), *Polskie gwarowe nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim*, Kraków.
- Wierzbicka A. (2002), *Zestawienia w nazwach roślin (na materiale gwar kujawskich)*, [w:] *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Karolowi Dejniewi*, red. S. Gała, Łódź, s. 551–558.
- Wierzbicka A. (2007), *Słowotwórstwo fitonimów używanych na Kujawach*, „*Conversatoria Linqiustica*” I, s. 73–80.